

прижився у Константинополі, будучи сформованим на основі культурних надбань християн Антіохії, Олександрії, Кесарії Кападокійської та Єрусалиму, ще іноді називають *візантійським обрядом*.¹⁶ Але, на наш погляд, влучніше буде говорити, що це є візантійський напрям Східного обряду.

Із інших численних напрямів Східного обряду у церковних провінціях Сходу остаточно постали й сформувалися наступні: вірменський, сирійсько-антіохійський, халдейський, олександрійсько-коптський, ефіопський, маронітський, малабарський, маланкарський тощо.

Кожен із розглянутих чи перерахованих нами напрямків вибрав у себе культурні особливості етносу, на території якого набув свого поширення і, перебуваючи в складі Східного обряду, охоплює виключно йому притаманну цілісність обрядових звичаїв, практик, літургійних текстів і особливостей у відправі Євхаристії, у поданні святих тайн, у відзначенні церковних свят, у церковному будівництві, в устаткуванні храму, в особливостях виготовлення й оздоблення церковних риз, посуду та в усіх інших ділянках обрядово-літургійного життя.¹⁷ Не всі вони мають однакове поширення і займають однакове становище. На Заході упродовж століть на панівне місце вибився римський обряд, а на християнському Сході найбільшого поширення набув собі Східний обряд візантійського напрямку.

Вивчення природи Східного обряду і особливостей його формування потребує ще багатьох досліджень. На сучасному історичному етапі, коли світ охоплений процесами глобалізації, коли Україна активно інтегрується в Європу, – європейський менталітет, в тому числі й релігійний, постійно впливає на нас. Поверхневі знання основ віри, релігійна інертність і водночас виконання церковних обрядів як данина традиції, прагнення до комфорту в храмі, ці та інші тенденції вже охоплюють наше суспільство. Православні українці мають бути готові до цих впливів.

Дослідження в галузі Східного обряду повинні показати, що є основним, а що другорядним, привнесеним історичними особливостями певної епохи, релігійними суперечками, особистісними факторами тощо. Тільки так ми зможемо відділити “зерно від кукілю” і, у боротьбі за виживання, пожертвувати другорядним, залишивши основне.

¹⁶ Див.: Шульц Г.Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів.- С. 22.

¹⁷ Див.: Кунцлер М. Літургія Церкви.- С. 185.

РЕЛІГІЯ В СТРУКТУРІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

Релігія є важливим фактором соціальної взаємодії людей, який може суттєво визначати напрямок розвитку суспільства. Як духовний феномен, релігія безпосередньо пов'язана з людиною, з її прилученням до високих духовних ідеалів.

Питання про визначення сутності релігії завжди було досить проблематичним, оскільки воно стосується внутрішнього стану індивіда і є особливим духовним життям індивіда.

Як зауважував відомий православний богослов О.Мень, при визначенні релігії ми повинні включати позалюдське начало, через зв'язок людини з яким й виникає релігія [Мень А. История религии. В 7-ми т.- М., 1991.- Т.1.- С. 33]. Людина, повчають богослови, повинна не думати про Бога, а відчувати його буття в собі. Релігія відтак є засобом самовизначення людини у світі на основі відчуття своєї богоподібності.

Проблема релігії, її функціональності, механізм її реалізації завжди цікавила релігієзнавців. Ця тематика була об'єктом дослідження І.Яблокова, О.Сухова, Д.Угриновича, Б.Лобовика і Є.Дулумана. Значний внесок в розвиток цього питання внесли українські релігієзнавці М.Бабій, М.Закович, Л.Филипович та інші. Зокрема, А.Колодний наголошує на тому, що “в релігії відображаються не якісь зовнішні щодо людини природні чи суспільні сили, а такий її стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, станом здобуття людиною самої себе” [Колодний А. Феномен релігії природа, функціональність, тенденції.- К., 1999.- С. 6].

Зростання значущості індивіда в релігійному житті, ваги в релігійному світобаченні саме його особистої віри привело до зміщення у релігійних системах із традиційної для богословського вжитку релігійної картини світу на картину людини. Людина стає єдиним, універсальним і вищим предметом теології. Тут доречними будуть слова німецького філософа Л.Фейєрбаха: “Таємницею теології є антропологія” [Фейєрбах Л. Сущность христианства // Избр. философ. произв. В 2-х т.- М., 1955.- Т.2.- С. 11].

Релігія – дуже складне суспільне явище. Перш ніж розглядати її в структурі духовних цінностей та культурних надбань, треба з'ясувати суть поняття “релігія”. Завдяки християнству термін релігія увійшов у всі європейські мови. Слово “релігія” походить від латинського religio

* Васильєва Олена Сергіївна – аспірантка кафедри теорії та історії культури Львівського Національного університету імені Івана Франка.

(пов'язувати, зв'язувати), перевага віддається його етимології, запропонованій християнським апологетом Лактанцієм (біля 250- після 325). З часом поняття релігія поширилося на різні вірування, але при цьому все одно зберігався поділ на природні релігії і духовні. Лише з XIX століття термін релігія входить в науковий вжиток у сучасному його значенні.

Ще в античному світі виникає філософське осмислення релігії. Проблеми релігії знайшли своє висвітлення в діалогах Платона (“Держава”, “Федр”) та у “Метафізиці” Арістотеля. В середньовіччі сутність релігії зводилась переважно до пантеїзму та ідеї богоуподібнення. В епоху Відродження з'являється творчий центр – людина, яка і є другим Богом (М. Кузанський, Піко делла Мірандола та ін.).

Розглянемо внутрішню структуру самої релігії. Правомірною слід вважати точку зору таких дослідників, які виділяють у релігії такі її структурні елементи як релігійна свідомість, релігійна психологія і релігійний культ.

Релігійна свідомість – це сукупність поглядів, ідей та уявлень, в яких зовнішні сили, що панують над людиною, відображаються в фантастично-містичній формі. Релігійні погляди основним своїм об'єктом мають людину – її долю, призначення, її сучасне і майбутнє, питання добра і зла тощо. Вони існують у формі уявлень, понять і суджень, що пронизані конфесійно оформленою вірою в надприродне. Надприродне в релігіях постає в ролі творця неба і землі, рослин і тварин, зрештою – людини.

Існує “теоретична релігійна свідомість” і “буденна релігійна свідомість”. Носієм буденної релігійної свідомості виступає маса віруючих, а носієм релігійної ідеології є богослови і священнослужителі. Буденна свідомість передуює появі теоретичного рівня свідомості, а остання, у свою чергу виникає тоді, коли людина вже виходить за межі безпосереднього життєвого досвіду і нові потреби практики вимагають осмислення широких горизонтів реальної дійсності, переходу від з'ясування поверхових зв'язків до пояснення закономірного. Однак теоретичне осмислення дійсності відбувалося не лише в реалістичній, а й у релігійно-фантастичній формі. Останньому сприяло ряд соціальних і теоретично-пізнавальних причин [Лобовик Б. Богослов'я і буденна релігійна свідомість.- К., 1968].

Таким чином, звичайні людські почуття відрізняються від релігійних почуттів не стільки психофізіологічним змістом, характером емоційного відношення, скільки їх спрямованістю. Умовою перетворення

звичайних, природних почуттів людини в релігійні є наявність релігійних поглядів, уявлень.

З наукової точки зору, духовна культура виступає механізмом передачі нагромаджених суспільством різноманітних цінностей і традицій, охоплює сферу духовного виробництва, куди входять такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, в тому числі й релігія.

Духовній культурі властиві певні особливості: вона має історичну обумовленість, фіксує національні особливості, включає в себе загальнолюдські цінності. Все це є характерним для всіх феноменів духовної культури, а також і для релігії, яка також створюється людством і служить людству.

Релігійна психологія – це сукупність властивих масі віруючих почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей. Релігійні почуття не є чимось вродженим, одвічним. Вони постають в ролі емоційного підґрунтя і засобу оформлення того світорозуміння, яке формує кожна людина на основі особистісного сприйняття світу надприродного. Релігійні почуття ніби-то доповнюють недостатню віроповчальну освіченість віруючого. Часто через втрату людиною вольового контролю над собою релігійні почуття беруть верх і змінюють напрямок пізнання, сприяють формуванню ілюзорних уявлень. Г. Плеханов зазначав, що “різні ідеології відображають у собі властивості психіки”. І якщо взяти релігійну ідеологію, то вона появляється на базі певних прагнень, які, в свою чергу, “виростають на ґрунті даних суспільних відносин і змінюються із зміною цих відносин” [Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В 5-ти т.- Т. 3.- С. 362].

Релігійна ідеологія – це більш чи менш структурна система ідей, розробкою чи пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу. В історичному аспекті релігійна психологія та ідеологія стають сходишками в розвитку релігії.

На думку Д.Угриновича, “психологія релігії досліджує психологічні особливості віруючих людей, ті особливості, які відрізняють їх від людей невіруючих і які реалізуються в їх поведінці” [Угринович Д. Психология религии.- М., 1986.- С. 7].

Однією з дисциплін, що входять до системи богослов'я, є теологічна психологія, в якій виділяють психологію досвідну і умоглядну. Перша з них є знання про природу душі, що ґрунтується на спостереженні. Об'єктом вивчення другої є образ душі, що розглядається в світлі її першообразу. Іншими словами, психологія релігії вивчає

частково, якими бувають переживання, почуття та інші психічні якості людини, пов'язані з релігією, в їх розвитку та в процесі становлення.

Складовим елементом релігійних систем, починаючи з найбільш примітивних їх форм і кінчаючи світовими релігіями, є ціла система прийнятих ними і закріплених в динамічному стереотипі особливих обрядових дій, вчинків, ритуалів, звичаїв, за допомогою яких віруюча людина прагне впливати на надприродні сили, прославляти їх або ж виражати свої почуття до них, що в своїй сукупності становить релігійний культ [Колодний А. Феномен релігії природа, структура, функціональність, тенденції.- К., 1999.- С. 18].

Культ як один з основних елементів релігійного комплексу являє собою систему дій і засобів впливу на надприродне, а через нього – й на людину та її довкілля. Культіві дії – це конкретні акти релігійної активності віруючих. Такими є молитви, таїнства, обряди, богослужіння тощо.

Культ – це мова релігії. Всі його складові – предмети, дії, співи – мають певне символічне значення і віроповчальний зміст. Якщо у віроповчальному елементі різні конфесії мають багато спільного, то в їх культових системах щонайбільше виражається їх своєрідність і відмінність.

Історія не знає жодної релігії без культового елементу. Навіть у випадках, коли ті чи інші конфесії через певні обставини йшли на спрощення культу, вони ніколи не відкидали й не можуть відкинути його зовсім. А це тому, що культ – це одяг релігії, спосіб існування релігійних уявлень і почуттів, а всі вони разом є сторонами одного цілого – релігійного практично-духовного входження людини в світ.

На дохристиянських етапах розвитку суспільства, на думку П.Флоренського, людина орієнтує власну діяльність на “матеріальні інтереси”, розвиваючи лише матеріальну культуру. Флоренський заперечував творчу діяльність людини як справжнього творця культурних цінностей, не враховуючи динамізму історичного розвитку культури.

Сучасні православні богослови, йдучи за П.Флоренським, визначають духовну культуру як неземне, надприродне явище, обмежують її лише релігійними ідеями та морально-релігійними вимогами. При цьому не беруться до уваги матеріальна основа культури, її значення, нерозривна єдність матеріальної і духовної сторін культури.

Подібна точка зору існує в католицькій та протестанській культурології. Зокрема, в пастирській конституції, схваленій П Ватиканським собором (1962-1965 рр.), підкреслюється, що християнське

віровчення оновлює й очищує духовну культуру, підносячи її розвиток на новий щабель. Протестанська теологія також розглядає релігію як субстанцію духовної діяльності людини, як форму осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей.

У свою чергу, мусульманські культурологи називають іслам “цивілізаторською релігією” і стверджують, що всіма своїми досягненнями в науці та культурі мусульманський світ зобов'язаний ісламу. В такий спосіб, наведені богословські системи вважають релігію тією єдиною основою, лише на ґрунті якої могла виникнути і досягти висот духовна культура.

Релігійність особи найчастіше пов'язана з її національним характером, що є сукупністю якісно властивих психологічних рис людини, які виявляються поза її свідомістю, впливають на всю її життєдіяльність. Через зв'язки з релігійним культом національне нібито засвідчувало свою “присутність” у релігійному комплексі, утверджувало ідею надприродного і, в такий спосіб, підтримувало релігію і церкву.

Релігія і нація відносяться до різних сфер суспільного життя – духовної і соціальної. Релігія, залежно від конкретно-історичних умов, може мати значення важливого, а то й вирішального фактору етноутворення. Національні риси релігій формуються конкретними історичними та географічними факторами життя тих народів, серед яких вони виникають і поширюються, а також ознаками їх духовності. Через зв'язки з релігійним культом національне відображає свою органічну спорідненість з релігією взагалі, свою включеність у неї.

Вплив релігії на національну духовність, який сам по собі є надто складним і суперечливим, треба сприймати в контексті системи тієї культури, до якої належить та чи інша етнічна спільність. Своєрідність національних культур значною мірою залежить від бачення і тлумачення світу, створення національних образів останнього [Див.: Релігія в духовному житті українського народу.- К., 1994.- С. 51].

Слід враховувати взаємодію духовності з повсякденною практикою широких верств населення, коли немає інтенсивного чи навіть свідомого культивування духовності, але вищі вимоги мудрості, любові виступають загальними орієнтирами, з якими співвідносяться щоденне життя і вчинки багатьох простих людей.

Функціональність релігії певною мірою можна звести до сукупності ролей, які релігія виконує щодо спільноти людей. Число функцій релігії досить велике і вони проявляються практично у всіх сферах життя людини та суспільства. Вони не однопорядкові і створюють певне ієрархічну структуру, яка реалізується через діяльність релігійних

інститутів, організацій та віруючих людей. Релігійні організації виникають на основі спільних інтересів, потреб, прагнень послідовників певних віросповідань. Цілісність і єдність їх забезпечується сумісним визнанням змісту певного віровчення, його культового оформлення, прийняття певних принципів та правил.

Досліджуючи сферу функціонального впливу релігії, церкви на суспільство, потрібно розглянути такі поняття як “сакралізація” та “секуляризація”. Перше з них відображає процес розширення простору і сфер функціонування релігії, а друге – характеризує звуження її впливів, звільнення життєдіяльності людей від релігійно-церковного санкціонування.

Треба відзначити, що сакралізація в історичному контексті розвитку суспільства має чітку тенденцію до звуження. І сьогодні спостерігається сакралізація суспільного й індивідуального життя в окремих регіонах, державах. Тенденція до сакралізації характерна для тих суспільно-економічних формацій, в яких діють соціальні корені релігії, особливо для докапіталістичних – первісної, рабовласницької, феодальної, а також для тих країн, яким притаманний “азіатський” спосіб виробництва [Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления.- М., 1982.- С. 50].

Секуляризація супроводжується такими явищами, як відокремлення церкви від держави, звільнення сфери освіти і права від диктату церкви тощо. У сфері культури – це усунення релігійних сюжетів з мистецтва, автономізації науки. В наш час процес секуляризації особливо виявляється серед молоді.

У процесі розвитку і диференціації суспільства релігія посідала особливо помітне місце в його житті. Будучи тісно пов’язаною з суспільно-політичною та економічною системами, релігія була функціонально важливим інтегративним фактором у масштабах всього суспільства. Прийнято виділяти два рівні. Це - макрорівень, коли релігія розглядається як сукупність елементів, що характеризують ступінь практичного вияву її функціональності в межах суспільства, держави, нації, етносу, і мікрорівень, який характеризує сукупний функціональний вплив релігії (на особистість, малі соціальні групи). Ці рівні функціональності релігії взаємопов’язані та взаємозумовленні між собою.

В умовах формування планетарної свідомості людини можна говорити і про новий рівень вияву функціональності релігії – мегарівень. Для нього характерним є перехід до нової соціокультурної реальності в умовах постмодернізму, котрий зумовлює трансформацію традиційного відтворення релігійності.

Отже, релігія – це феномен, що нерозривно пов’язаний з людським буттям, який є невід’ємним компонентом духовного світу особистості. Ще з античних часів вважалося, що на планеті нема народів, позбавлених релігійної віри. Видатний мислитель В.Вернадський писав, що “одну з найважливіших ролей в історії людства відіграла релігія. Немає жодного народу, для якого було б неспростовно доведено відсутність у нього релігійних вірувань” [Вернадский В. Этика // Прометей.- Т.15.- М., 1988.- С. 272].

Духовність передбачає не просто орієнтацію на загальнолюдські цінності, а й здатність будувати своє життя відповідно до них, ставити високі цілі та досягати їх. Вона охоплює водночас різні сфери людської діяльності, свідомості, мислення у їх єдності.

Один з перших філософських конструктів духовності у пострадянські часи запропонував український філософ С. Кримський. Його смислової інтерпретація духовності набула поширення та наслідування, тому розглянемо його позицію більш детально. С. Кримський ідентифікує даний феномен так: “Духовність завжди виступала як принцип самопобудови людини, як вихід до вищих ціннісних інстанцій конституювання особистості та її менталітету, як заклик до здійснення того, що не здійснюється природним шляхом. Духовність, в кінцевому разі, призводить до свого роду смислової космогонії, що поєднує образ світу із моральним законом особистості” [Крымский Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии.- 1992.- №12].

Релігію можна розглядати як універсальний, історично й культурно опосередкований засіб переживання, оскільки вона є однією з найдавніших форм суспільної свідомості. В ній концентрується історичний досвід подолання типових життєвих ситуацій. У своїх найбільш розвинутих формах релігія виконує функцію філософії життя і забезпечує особу дієвим світоглядом. Вона у свій спосіб зреалізовує невід’ємну потребу людини в упорядкуванні уявлень про світ. Релігія ж надає людині відносну простоту і перевірену часом світоглядну систему, яка формує її уявлення про довкілля, всесвіт, своє місце в ньому.

Релігії, як найпершому і найвитривалішому в історії людства чиннику у формуванні основної антропологічної ознаки – духовності, поза сумнівом, належить провідна роль у задоволенні людської потреби в самоактуалізації чи самореалізації. Вона за твердженням З. Фрейда, безумовно, “надала людській культурі велику послугу”, протягом багатьох тисячоліть впливаючи на суспільство і керуючи ним [Мир философии.- Ч. 2.- С. 394]. А якщо до її власного духовного потенціалу

додати можливості духовного впливу мистецтва, філософії, етики, науки, які своїм буттям зобов'язані саме релігії й на яких вона тривалий час мала та й сьогодні має значний вплив, то стане зрозумілою аргументованість попереднього судження.

Розглядаючи специфіку релігії як форми суспільної свідомості, слід вказати на взаємопов'язаність та співвідносність понять “релігія” та “релігійність”. Поняття “релігія” ми вживаємо тоді, коли намагаємось визначити специфіку однієї із форм духовної діяльності людей безвідносно до конкретних етапів її розвитку і конкретних форм її прояву. Поняття “релігійність” служить для соціальної характеристики ступеня відданості й знання віруючим суті тієї чи іншої релігії. А оскільки духовно-моральні цінності як релігійні цілі є збуджуючими силами ідеального порядку, то вони пронизують своїм змістом усі мотиви й вчинки релігійного індивіда. Постаючи смисловою базою для моральних оцінок, вони постають необхідним регулятором його соціальної поведінки. Відтак цінності, обстоювані релігійною системою, з неодмінністю мусять бути пов'язані зі всім індивідуальним життєвим укладом, із щоденним буттям людини, її потребами та інтересами. Людина мусить визнати релігійний ідеал як особистий смисловий дороговказ.

Самоутвердження особи у вічності власного буття через релігійну віру, використання віри як форми онтологічного опертя в її житті, безумовно, надають релігії особливо важливого статусу у сфері формування духовності, а також в структурі духовних цінностей. Та аксіологічна значимість цього духовного чинника буде не повною без аналізу його ролі як засобу задоволення потреб у самореалізації чи самоактуалізації антропологічної цілісності, оскільки задоволення саме цих потреб надає їй необхідних атрибутивних ознак.

Ми вже говорили про те, що потреба самоактуалізації чи самореалізації задовольняється не однією-двома, а цілою системою щільно пов'язаних потреб. Домінує, однак, серед них потреба в пізнанні як неодмінна домінанта всіх інших потреб – спілкування самопізнання, творчості й т.ін.

Задоволення людської потреби в пізнанні через релігію не є простим і однозначним й із-за складності самої релігії як духовного феномену, і через неоднозначність осягнення гносеологічного релігійного відношення на різних етапах суспільно-історичної практики.

Ще одна основа духовного життя особи – творчість. Будь-яка творчість є духовним процесом, в якому виділяються дві стадії: стадія “духовного злету і перемоги над тягарем світу” (М. Бердяєв) і стадія

об'єктивації в матеріальних і духовних продуктах творчості. С. Франк зазначав, що “...людська творчість індивідуальна і її активним носієм виступає особистий дух, що усвідомлює себе” [Франк С. Реальность и человек, - М., 1997.- С. 363]. Творчість можна розуміти як духовну здатність індивіда, що веде до розвитку особистості.

Отже, релігія – феномен духовного життя людства. Вона – світоглядна основа людини, що регламентує її повсякденну поведінку, надає їй можливість спілкування з надприродними силами шляхом відправлення певних обрядів. Це зумовило вивчення релігії багатьма науками: філософією, теологією, релігієзнавством, культурологією та іншими. Водночас, релігія є сферою ідеологічної діяльності. Вона включає в себе різні культу (молитви, обряди, свята), що відбуваються на базі відповідних об'єктів (церкви, монастирі, релігійні громади тощо), які, пройшовши певні етапи становлення та розвитку, є локалізованими і функціонують у просторі, майже всі зумовлені часом.

Н.Жиртуєва* (м. Херсон)

МУСУЛЬМАНСЬКИЙ МІСТИЦИЗМ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ

Сучасне українське релігієзнавство виявляє значну увагу дослідженням містичних учень. Це можна з'ясувати тим, що саме містичне пізнання надає людині можливість повніше розкрити свій духовний потенціал і пережити досвід поєднання з Абсолютом. Водночас виникає низка нез'ясованих питань, що можуть стати об'єктом дослідження. Передовсім, різноманітні релігії пропонують свої шляхи досягнення містичного стану і по-різному розглядають такі дотичні до нього проблеми: сутність Абсолюту та буття, місце людини у світі, характер її взаємостосунків із Богом, основна мета містичної практики, практичні шляхи і основні засоби поєднання з Абсолютом. Серед сучасних наукових публікацій немає таких, які були б присвячені проблемі типологізації містичного досвіду.

Темою статті постає дослідження основних напрямів мусульманського містицизму, що надає можливість провести його

* Жиртуєва Наталія Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач Херсонського Морського інституту.